

Az én reflexiójától a cselekvésig Kanti és fichtei elemek Kölcsey Ferenc írásaiban

1. Kölcsey filozófiai műveltségének szövegháttere

A Kölcsey-életmű filozófiai aspektusainak vizsgálata sajátos státusszal rendelkezik a magyar irodalomtörténeti és filozófiatörténeti szakirodalomban. A biográfiai megközelítések rekonstruálták a költő filozófiai stúdiumainak egyes fázisait, Szauder József 1968-as szövegkiadásai révén pedig széles körben ismertté váltak a költő fiatalkori jegyzeteit tartalmazó kompendiumok,¹ ugyanakkor viszont e sajátosan az önnevelés jegyében kibontakozó irodalmi és politikai munkásság későbbi periódusainak filozófiai forrásvidékei nagyrészt feltáratlanok maradtak, éppúgy, mint az egyes művek – mindenekelőtt a tanulmányok – gondolatainak konkrét bölcséleti szövegháttere. Kölcsey esetében mindazonáltal nem beszélhetünk kontinuos és egyértelműen irányzatokhoz kapcsolható gondolatmenetokről: ritkán hivatkozott olvasmányaira, válságperiódusainak időszakában – vagyis 1810 és 1813, valamint 1818 és 1823 között – korábbiakban már megszilárdulni látszó bölcséleti elvei jobbra újra képlékennyé váltak, illetve újabb diszkrepanciákkal terhelődtek meg. Mindebből adódóan a filozófiai összefüggések rekontextualizálásának igénye jobbra a műértelmezéseket végző irodalomtörténészek írásaiban mutatható ki, míg a filozófiatörténeti munkákban a bölcséleti vonatkozásokban igen gazdag Kölcsey-opuszok jószerével csak utalásszerűen vannak jelen.²

¹ Szauder József (vál.): *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai (1809–1811)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

² Jól jellemzi ezt a helyzetet, hogy Mészáros András igen alapos és árnyalt képet adó összefoglalójában (*A filozófia Magyarországon*. Kaligram, Pozsony, 2000) nem szerepel Kölcsey neve. Az utóbbi két évtizedben meglehetősen kevés filozófiatörténeti megközelítésű cikk jelent meg Kölcseyről. Vö. Becskeházi Attila – Kis Lajos András: Kölcsey Ferenc a vallásról és a filozófiáról, *Szabolcs-Szatmári Szemle* (22), 1987/2, 186–193. és Loboczký János: Filozófia és vallás a fiatal Kölcsey gondolkodásában, in uő: *Dialógusban lenni. Hermeneutikai megközelítések*. Liceum, Eger, 2006, 153–159. Vassányi Miklós a költő görögységképeinek illetve Bayle-recepciójának alakulásából von le fontos következtetéseket. Vö. Vassányi Miklós: Pierre Bayle hatása a görög filozófiát jegyzetelő Kölcseyre, *Irodalomtörténeti Közlemények* (103), 1999/1–2, 83–89, uő: Kölcsey Ferenc görög fordításai 1813–1814-ből, *Irodalomtörténeti Közlemények* (97), 1993/4, 510–518.

Kölcsey sokoldalú filozófiai tájékozódásának irányairól az 1808 és 1811 között – Kállay Ferencsel részben közösen – készített kompendiumai alapján alkothatunk képet. Az öt jegyzőkönyv a görög filozófia, d'Holbach, Kant, Bayle, Brucker és Buhle írásainak kivonatait tartalmazza,³ a francia forradalomról szóló Girtanner-műből készült összefoglaló pedig Kölcsey reformista gondolatainak legkorábbi iniciatíváira enged következtetni.⁴

A költő filozófiai tájékozódásának megítéléséhez további támpontokat ad könyvtárának jegyzéke. Kölcsey részben öröklés, részben pedig vásárlás útján tekintélyessé nőtt, s különösen államtudományi művekben gazdag bibliotékája azonban csak részlegesen rekonstruálható: közvetlen örökösének, unokaöccse özvegyének, 1854-es hagyatéki leltára 1164 könyvben adta meg a teljes állományt, ám a tételes felsorolásban csupán 367 cím szerepelt,⁵ amelyeknek túlnyomó többségét Szabó G. Zoltánnak sikerült beazonosítania az OSZK mai állományában. A könyvtár filozófiai műveinek teljes körű számbavétele nem lehetséges, a szóban forgó lista mindenesetre arról tanúskodik, hogy Herder műveinek Bécsben megjelent 46 kötetes összkiadása mellett a Kölcsey birtokában volt Bayle, Reimarus, Montesquieu, Krug, Kant és Hegel egy-egy műve is.⁶

A Kölcsey által diákkorában kivonatolt írások bizonyíthatóan a könyvtár-jegyzékben találhatóak valószínűsíthető recepcióján túl számolni kell azokkal a filozófiai hatásokkal is, melyeket a korabeli folyóiratok, viták, s nem utolsósorban a Kazinczyval és körével ápolt személyes kapcsolat, illetve a velük folytatott levelezés közvetítették a költő számára. Annak a ténynek a jelentősége például, hogy Kis János Göttingen szellemiségét mediorálta a széphalmi mester tágabb környezetében, nem elhanyagolható a göttingeni neohumanizmus neveléseszményének esetleges tágabb kisugárzása szempontjából sem. A könyvtáráról rendelkezésünkre álló töredékes adatok alapján is elmondható, hogy Kölcsey erősen érdeklődött a göttingeni szerzők művei iránt, s az ottani kutatások fő irányait jó néhány kötet reprezentálta bibliotékájában: Eichhorn, Kästner és Lichtenberg művei, továbbá egy bécsi kiadású sokkötetes sorozat a 19. századi földrajzi felfedezések történetéről, amelyben Alexander von Humboldtól Mungo Parkon át Hornemannig a göttingeni indíttatású expedíciók útleírásai is képviseltetve voltak.⁷ (Georg Forster Tahiti útjára hivatkozott is *A nemzeti hagyományokban*.⁸) A költő antik irodalomban való elmélyülésének kezdetét Christian Gottlob Heyne

³ Szauder József: Bevezetés, in uő (vál.): *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai (1809–1811)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, 5–24.

⁴ Uo. 416.

⁵ Szabó G. Zoltán: *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*. Országos Széchenyi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest, 2009, 11.

⁶ Uo. 106 és 125.

⁷ Szabó G. Zoltán: *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*, 90–92, 97–101.

⁸ *Kölcsey Ferenc összes művei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960, III. 124. [A továbbiakban: KFÖM.] I. 497.

Pindarosz-kiadásának beszerzése jelzi, melyet Kazinczy tanácsára hozatott meg.⁹ Filozófiai szempontból az a legfontosabb göttingeni kapcsolódási pont, hogy a költő kompendiumában kijegyzetelte annak a Kant-előadásokat is tartó Johann Gottlieb Buhlénak a filozófiatörténetét, akinek korábban a debreceni kollégiumban tanító Sárvári Pál is hallgatója volt a Georgia Augustán.¹⁰

A konkrét szöveghelyekkel, illetve könyvtárjegyzék tételeivel igazolható recepciókon túl Kölcsey természetesen filozófiai műveltsége is további számos primer vagy szekunder forrásból táplálkozhatott. A kanti és fichtei gondolatok magyarországi befogadásának egyik fontos hazai közege szintén éppen Kazinczy környezete volt, ahol is legkiterjedtebb mediátori szereppel az a Sipos Pál bírt, akinek köszönhetően a széphalmi mester költészetében is nyomot hagytak a fichtei tanok.¹¹ E közeg filozófiai hatásokat közvetítő szerepének kapcsán Aranka György „Mitsoda a szabadság?” 1813-as körkérdésének Köteles Sámuelre, Dessewffy Józsefre és Sipos Pálra gyakorolt ösztönző hatását¹² éppúgy megemlíthetjük, mint Döbrentei Gábor ezirányú tevékenységét, aki részesévé vált a magyarországi Kant-vitáknak is, lévén hogy Pestalozzit védelmébe vevő fordítása Folnesics Lajos *Kant, Fichte, Pestalozzi* című írására adott válaszként keletkezett.¹³ A szubjektum és az éni-identitás fichtei színezetű filozófiai problémája, amely etikai, vallási és nevelési szempontokkal keveredve jelent meg első folyóiratainkban, a Döbrentei szerkesztette *Erdélyi Muzéumban* igen fontos szerepet kapott, olyannyira, hogy a periodika az Erdélyben különben is erős pozíciókkal rendelkező fichteánus filozófia¹⁴ fontos orgánumává lett. A főként esztétikai témájú írások érvelései (Döbrentei mellett leginkább Buczy Emil cikkei) elsődlegesen a kanti szubjektív génusz illetve a fichtei szubjektumfogalom feszültségi terében mozogtak.¹⁵ A meglehetősen hézagos adatok okán eleve felértékelő-

⁹ Fried István: Göttinga és a magyarok. Széjegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához, *Magyar Könyvszemle* (104), 1988, 2–3, 218.

¹⁰ Futaki István: *Göttinga*. MTA Egyetemtörténeti Albizottság – ELTE Levéltára, Budapest, 2007, 37.

¹¹ Gergye László: Kanti és fichtei nyomok Kazinczy Ferenc egy episztolájában, *Magyar Filozófiai Szemle* (37), 1993/3–4, 436–438.

¹² Makkai Ernő: *Sipos Pál és Kazinczy Ferenc*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1944, 12–23.

¹³ Döbrentei Gábor: Pestalozzi Henrik, a híres Nevelési-Író, *Erdélyi Múzeum*, VIII. kötet, 1817. december, 114–125. Vö. Fehér Katalin: Sajtóvita Pestalozzi módszeréről 1817-ben, *Magyar Könyvszemle* (115), 1999/1, 97–103.

¹⁴ Hajós József: Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből, in Fehér M. István – Veres Ildikó: *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc 1999. 170–221. és Egyed Péter: Az erdélyi paradigma, in Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közéltések a magyar filozófia történetéhez*. Áron Kiadó, Budapest, 183–198.

¹⁵ Csetri Lajos: Adalékok Döbrentei *Erdélyi Múzeumának* irodalomszemléletéhez (Buczy Emil tanulmányairól), in uő: *Amathus. Válogatott tanulmányok I.*, L'Harmattan Kiadó, 2007, 161–178.

dik azoknak a szövegegyezéseknek a jelentősége, amelyekből konkrét filozófiai művek recepciójára lehet következtetni Kölcssey írásaiban, s különösen érvényes ez a kortárs irányzatokkal kapcsolatban.

A továbbiakban először arra teszek kísérletet, hogy Kölcssey filozófiai tájékozódásának tendenciáit, illetve annak önnevelési programjában betöltött szerepét rekonstruáljam, különös tekintettel a kanti-fichtei reminiscenciákra; ezt követően pedig a fichtei cselekvésfogalom Kölcssey elméleti írásaira gyakorolt hatását fogom vizsgálni.

2. Kölcssey bölcséleti problémafelvetéseinek tendenciái

A görög filozófia hatásának folyamatossága jól érzékelhető a költő műveiben, a Kant-recepciót pedig Szauder filozófiatörténeti szempontból is mérvadó tanulmányai igazolták meggyőző módon,¹⁶ mindmáig meglehetősen problematikus kérdés azonban, hogy mely posztkantianus filozófusok gondolatait ismerhette a költő,¹⁷ továbbá hogy eredeti szövegekből, vagy a magyar Kant vita időszakában megsokasodó vitacikkekéből és összefoglalókból merítette-e a témával kapcsolatos ismereteit.

Kölcssey explicit módon is kifejezésre juttatta azt a meggyőződését, hogy a kortárs filozófiai áramlatok ismerete elengedhetetlenül szükséges. Kazinczynak például azért fejtett ki lesújtó véleményt egykori debreceni tanáráról Ercsei Daniellről – „Minő praefidentia és homloktalanság! Adná az ég, hogy többé ne írna” – mert annak szemlélete korszerűtlen, s „ha az újakhoz nem szabjuk magunkat, Goethenek, Schillernek¹⁸ és Schlegelnek tanítványaitól kinevettetünk”.¹⁹ (Az elmarasztaló értékelésbe nagy valószínűséggel belejátszhattak az Ercsei-

¹⁶ Lásd Szauder József „A romantika útján” és „Génusz száll” című írásait *A romantika útján* című tanulmánykötetében (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1961, 163–179. illetve 224–247). S. Varga Pál megállapítása szerint Szauder, főként a görög filozófia materialista tendenciáinak túlértékelése kapcsán, „aligha vonhatta ki magát teljesen a marxista doktrína hatása alól” (Kölcssey filozófiai tájékozódásának változásairól, in Devescovi Balázs – Szilágyi Márton – Vaderna Gábor: *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*. Ráció Kiadó, Budapest, 2007, 465.), ugyanakkor viszont mindenképpen az ő érdeme, hogy elsőként közelített a Kölcssey-életműhöz egy – alaptendenciáiban ma is relevánsnak ítéltető – filozófiai fejlődéskép felvázolásának igényével.

¹⁷ E kérdés felvetése a közvetlen kanti-fichtei reminiscenciák és a kortárs interpretációk hatásának elkülönítése végett is fontos lehet. A cselekvés Kölcssey számára oly fontossá váló fogalma például az általa szintén ismert Krug műveiben is kiemelt helyen szerepelt, ám a Kant és Fichte hatását közvetítő filozófus a terminust kiemelte az eredeti fichtei kontextusból, és a harmóniának – a magyar egyezményesekre alapvető hatással lévő – fogalmához kapcsolta azt. Vö. Wilhelm Traugott Krug: *Fundamentalphilosophie*. Darnmannschen Buchhandlung, Züllichau, 1803, 28. és 93.

¹⁸ Loboczký János írása éppen Schiller egyetemes humanitás gondolatának Kölcsseyre gyakorolt hatását emeli ki. Loboczký János: *Filozófia és vallás a fiatal Kölcssey gondolkodásában*, 153–159.

¹⁹ Kazinczy Ferencnek, 1814. január 22. KFÖM III. 124.

előadásokkal kapcsolatos diákkori tapasztalatai is, így külön nyomatékot kap az a tény, hogy az eleinte dominánsan franciás műveltségű Kölcsey még Debrecenben kivonatolta *A tiszta ész kritikájának* bevezetését.) Kölcsey *Jegyzet a Szabó András filozófiai értekezésére* (1814) című írásáról szóló levelében megemlíttette Schelling nevét is,²⁰ Fichtéé azonban sehol nem szerepel a szövegeiben.

A rendelkezésre álló adatok nyomán meglehetősen töredékes kép rajzolódik ki tehát a költő filozófiai műveltségéről, különösen a tízes évektől kezdődő időszak recepcióinak és irányainak vonatkozásában. Amennyiben tendenciákat kívánunk kimutatni Kölcsey filozófiai elveinek alakulásában,²¹ figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy élete végén maga a költő is tett egy konkrét utalást saját sorsára vonatkozó gondolatmeneteinek haladási irányára, illetve ívére nézve. 1835 januárjában így írt Szemere Pálnak:

*Tudunk változtatni sorsunkon? Erősek vagyunk fékezni a körülményeket? Rajta! Óriási erőt kifejteni, ha mindjárt szakadunk is bele, dicsőséges érzelem. De vinnyogni mint gyermek, vagy toporzikálni mint makacs hölgyecske, s mégis csak szenvedni ami nyakunkat nyomja – pfuj! ez férfihoz bizony illetlen. Vinnyogtam, toporzikáltam én is valaha. – Most hol tennem lehet tesztek, hol nem lehet – öszvedugom kezeimet, s gondolom magamban: rengj, dörögj, mennykövezz, vagy amit akarsz; de azt nem teheted, hogy én, ne legyek én! Íme, édes Palim, a 45 éves Ferinek filozófiája. Ebből láthatod, hogy isten az embert mégis csak tökéletesülhető valaminek teremté.*²²

Az éniidentitásra való hivatkozás már önmagában is fichtei reminiscenciákat sejtet, e sorok azonban lehetővé teszik a nagy német filozófus egyik művének passzusaival való szövegszerű összevetést is. Fichte *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről* (1794) című műve három ponton is párhuzamba állítható a fenti idézettel: a vihar-kép, a szentimentalizmushoz kapcsolt férfiatlan viselkedési forma, valamint a cselekvés imperatívuszával összekötött identitás-fogalom kapcsán.

²⁰ Kazinczy Ferenchez, 1814. december 4. KFÖM III. 156.

²¹ Fried István két évtizeddel ezelőtt keletkezett tanulmánya a filozófiai fejlődési tendenciák bemutatását a Kölcsey-filológia egyik fontos feladatának jelölte meg: „Sajnos, a Kölcsey-kutatást elég sokáig nem foglalkoztatta a filozófus, a gondolkodó *fejlődésrajza*, egy kivételes műveltség formálódása; s kevés kivétellel a 'hatáskutatás' mechanikus módszerével írták le Kölcsey esztétikai és bölcséleti munkáinak összetevőit. Igen fontos forrásokra derült fény, csak hogy viszonylag kevésbé tetszett ki: miképpen tudta egységesnek ható életművé alakítani az antik, a német, a francia, a spanyol (?) szerzőktől kölcsönzött ötleteket és ideákat.” Fried István: *A Kölcsey-filológia időszerű kérdései. Kiadástörténeti adalékok, Irodalomtörténet* (74), 1993/3, 370–371.

²² Szemere Pálhoz, 1835. november 27. KFÖM III. 729.

Fichte romantikus képekben tobzódó vihar-leírása „A rendek különbözőségéről a társadalomban” című harmadik előadásban található:

*Fejemet merészen emelem a fenyegető sziklacsúcsok, a tobzódó víz-esés és a tűztengerben úszó, dübörgő felhők felé, s ezt mondom: örök vagyok és dacolok hatalmatokkal! Szakadjon minden rám Föld és Ég, keveredjete össze vad tülekedésben, s ti valamennyien elemek, tajtékoz-zatok és őrzöngjete, s vad harcban szaggassátok szét annak a testnek utolsó porszemecskéjét is, amelyet az enyémmnek neveznek; egyedül akaratom az, amely szilárd tervével merészen és hidegvérűen lebeg majd a világmindenség romjai felett; mert megragadtam küldetésemet (...)*²³

A Kölcsey által felhasznált másik két gondolati elem a rousseau-i kultúrafogalmat elemző ötödik előadás azon két utolsó bekezdésében található, amelyek egyúttal a mű zárlatát is képezik:

A szenvedő érzékenység embere [t.i. Rousseau], de nem az, aki egyben tevékenyen szembeszáll a szenvedéssel. -----

*Nőies dolog odaállni és panaszkodni az ember romlása miatt anélkül, hogy akár csak megmozdítanánk a kezünket, hogy csökkenthessük a rosszat. Barátságtalan dolog büntetni és gúnyolódni anélkül, hogy megmondanánk az embernek, hogyan kellene jobbakká lennünk. Cselekedni! Cselekedni! Ez az, amiért létezőnk!*²⁴

A passzivitást nőies magatartásként aposztrofáló sorokat Márton István is átvette *Keresztyén teológusi morál* című művében.²⁵

Mert csak vesztegelve állongni s az emberi romlottságon óbégatva panaszkodni, anélkül, hogy annak orvoslása végett csak kezünket se mozdítsuk meg, nem egyéb asszonyi puhaságnál! Nyomorult embertársainktól szeretcséltlenségeknél fogva csúfot üzni s azomban őket arra, mint kelljen nekik jobbakká s boldogabakká lenni, meg nem tanítani s kézen fogva nem vezetni embertelenség! Hanem CSELEKEDNI! –

²³ Fichte, Johann Gottlieb: Előadások a tudás emberének rendeltetéséről, in uő: *Az erkölcsstan rendszere*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976, 46.

²⁴ Uo. 71. és 72.

²⁵ Márton néhány mondatnyi átültetésére – mint az első magyar Fichte-citátumra – Hajós József hívta fel a figyelmet „Az erdélyi Fichte-befogadás történetéből” című írásában (in Fehér M. István – Veres Ildikó: *Alternatív tradíciók. A magyar filozófia történetéből*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999, 181.).

*CSELEKEDNI! – ez az a főcél, amire a bölcs Természettől rendeltetünk, a miért lettünk s itt élünk! – így szólott Fichte.*²⁶

Felmerül a kérdés, hogy Kölcsey a magyar átültetésben vagy eredetiben olvasta a szóban forgó Fichte-szöveghelyet. Márton magyar fordításának Fichtéétől jelentősen eltérő szóhasználatából, valamint az a körülményből, hogy a viharkép és a Rousseau-ra való hivatkozás nem szerepel a *Keresztyén teológusi morál*ban arra lehet következtetni, hogy a költő *A tudás emberének rendeltetése* német eredetijét használta.

Kölcsey tehát, mint írja, „a 45 éves Feri” filozófiájaként, fichtei szellemű, s ami ennél több, Fichte szöveghelyekkel alátámasztott életelveket prezentált sorát ifjúkorától ismerő és azt nyomon követő barátjának – mindezt mint az önevelés jelenbe tartó folyamata során elért végeredményt felmutatva.

Fichte filozófiájának Kölcseyre gyakorolt hatásáról több elemzés is említést tett, s az mint a költő filozófiai tájékozódásának egyik recepcióeleme, elfogadottá vált a szakirodalomban. Szauder már 1955-ös Kölcsey-monográfiájában „kanti-fichtei jellegű” filozófiáról írt, anélkül, hogy ennek filológiai alátámasztását adta volna,²⁷ míg a hasonlóan vélekedő T. Erdélyi Ilona konkrét mű, *A tudósok rendeltetése* feltételezett hatására hivatkozott (szintén konkrét szöveghelyre való utalás nélkül),²⁸ Rohonyi Zoltán a *Parainesis* esetében közvetlen Fichte-hatást tételezett fel, Csetri Lajos pedig Kazinczy és Kölcsey irodalomszemléletének összevetése kapcsán írt a fiatalabb pályatárs „kanti-fichtei géniuszelméletéről”²⁹. A Fichte-recepció feltételezése tehát mind a négy szerző esetében egy-egy részterületre vonatkozott, s nem járt együtt a hatás teljes pályáivra kiterjedő vizsgálatával. A fichtei cselekvés-fogalom azonban több mint egy esetleges hatásmozzanat: valójában mind Kölcsey önformálásának, mind pedig a történelmi és társadalmi dimenziókkal kapcsolatos elmélkedéseinek perszeveráló eleme.

3. A determináció problémájától a fichtei cselekvés-fogalom megjelenéséig. Kölcsey korai válságkorszakának önformálási programja (1809–1813)

A Kölcsey elmélyült bölcséleti tájékozódásáról tanúskodó diákkori jegyzet-tömeg nem csupán egy tudósi ambíciókkal induló fiatalember erudíciójának dokumentuma, de egyszersmind lenyomata annak a filozófiai tematizálásban formát öltő személyes válaszkérésnek is, amely a tudatos önreflexió révén már

²⁶ Márton István: *Keresztyén teológusi morál*. h. n. 1796, 26.

²⁷ Szauder: *A romantika útján*, 211.

²⁸ T. Erdélyi Ilona: Kölcsey és a tett filozófiája, in uő: *„Pályák és pálmák.” T. Erdélyi Ilona válogatott tanulmányai*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2008, 90–94.

²⁹ Csetri Lajos: Adalékok Döbrentei Erdélyi Múzeumának irodalomszemléletéhez. Buczy Emil tanulmányairól, in uő: *Amathus. Válogatott tanulmányok I.* (összeáll. Szajbély Mihály – Zentai Mária), L'Harmattan Kiadó, Budapest 2007, 165.

ekkor, s a későbbiekben még inkább, az irodalmi, illetve politikai nyilvánosság vállalására irányuló önnevelési program részét képezte. Ennek kiindulópontja Kölcsey számára az a filozófiai olvasmányai nyomán tudatosuló felismerés volt, hogy a determináció és a szabadság fogalmának diametrális szembeállítása révén voltaképpen igazolást keresett önnön – részben korábbi sorsából, részben pillanatnyi körülményeiből eredeztetett – passzivitása számára.

A kompendiumban kijegyzetelt művek közül alighanem *A természet rendszere* gyakorolta – determinisztikus szemléletéből adódóan – a legmélyebb benyomást a fiatal Kölcseyre. A sorsra való hivatkozás, amely másutt Goethe *Wilhelm Meister*ének citálása kapcsán öltött formát, a holbachi „lélekölő hidegség”³⁰ révén hathatós alátámasztást kapott.³¹ A sorsszerűség ellenében a szabadságot azok a filozófusok képviselték Kölcsey számára, akik a szkepszissel szemben foglaltak állást: ezért emelte ki Descartes kapcsán, hogy „ő bizonyosságot húz ki a szkepszisből”,³² s ezért opponálta a görög filozófián belül az atomistákat azzal a megarai Stilponnal, akit a módszeres szkepszis előfutárának tartott.³³

Kölcsey a sors által megkötött cselekvőre vonatkozó determinisztikus argumentációt még évekkel korai válságkorszakának lezárulta után, egy 1813-ban Kazinczyhoz írott levelében is felidézte:

Érzem a fátum nyomását, érzem, hogy nem vagyok szabad, bármit mondjanak filozófjaink. Nem csak az bánt engemet, ami itt körültem van, annak, aki engemet egészen érthet, Goethének szavait mondom el:

*Und da sucht das Aug oft so vergebens
Ringsumher und findet alles zu!
So vertaumelt sich der schönste Theil des Lebens
Ohne Sturm und ohne Ruh.*³⁴

Kölcsey etikai önformálásának határpontjait tehát a Kazinczynak írott korai összegzésben szereplő vihar nélküli állapot, illetve a Szemere Pálnak szóló életútösszegző visszatekintés viharban való megmaradás programja jelöli ki.

³⁰ Szemere Pálhoz, 1833. április 12. KFÖM III. 538.

³¹ Kazinczy Ferenchez, 1813. október 21. KFÖM III. 96.

³² Szauder: A romantika útján, 175.

³³ Szauder: A romantika útján, 176.

³⁴ Kazinczy Ferenchez, 1813. október 21. KFÖM III. 96. A versrészletet, amely Goethe *An Lottchen* című költeményéből való, Kálnoky László fordította (Goethe, Johann Wolfgang: *Verssek*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1988, 33.):

*S szemünk gyakran hiába néz szét,
zárva minden, minden oldalon.
Hát mámorba fojtjuk éltünk java részét,
Nincs vihar, se nyugalom.*

Kérdéses azonban, hogy kikre is utal korábbi megszólalásának fátummal szembeszálló „filozófokkal” kapcsolatos kitétele. Szauder e ponton feltételezi ugyan Fichte hatását, aki azonban szerinte „csak a lélek legbelsejében kereste a szabadságot, s a külső körülményekről való lemondást hirdette.”³⁵ Az egyébként számos adekvát filozófiatörténeti elemzést végző irodalomtörténész ehelyütt egy sematizált Fichte-képből indult ki, s a későbbi hivatkozások Kölcsey vonatkozásában is jobbra az általa kialakított felfogást örökítették tovább. Az 1790-es évek közepére Fichte filozófiája azonban a legkevésbé sem fér bele a szubjektív idealizmus passzivitásáról alkotott sémába: egymást követő műveiben egyre nagyobb súlyt kapott az akarat fogalma, amely közös elemévé lett tudománytánának, erkölcszának, vallásfilozófiájának. *Az ember rendeltetése* lapjain például így írt: „önmagam és mások kiművelésében: az akaratból [kell minden esetben kiindulni] nem az értelemből”.³⁶

Kölcsey Fichte-recepciója, amely számos fogalmi egybeesés alapján valóban 1813 körülre datálható, nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy gondolkodásában éppen a „Tathandlung” mozzanatával egybeeső momentumok kerültek előtérbe. Költészetében *Küzdés* (1814) című verse jelzi legpregnansabban a passzivitásból való kimozdulás igényét és programját:

*Mint zúgó szél a szirtnek homlokán
Küzd a bátor sorsának ellenébe-----
Ó kéz, hatalmas és kemény
A síron túl mint innen egyaránt,
Mert semmivé nem teszsz!*

Már a *Küzdés* viharral szembeszálló küzdőjének sem az abszolutizált, külsőként felfogott sors az ellenfele, a válság végére pedig egyre dominánsabbá vált a cselekvő szubjektum fogalma.³⁷ Kölcseynél a cselekvés a szubjektum önkonstituálásával válik azonossá, s annak mércéje már nem valamiféle vele szembeállított abszolutizált mozzanat:

*Ki oly erős, hogy valaha meg nem tévedett volna? Ki eléggé erős a
passziók vészeinek helyt állni? Azon nagy, kit semmi nem tántorít, nem a
mi világunkból való, mint a görög mívnek Ideáljait csudáljuk őt, de ezt*

³⁵ Szauder József: *Kölcsey Ferenc*. Művelt Nép, Budapest, 1955, 31.

³⁶ Fichte, Johann Gottlieb: *Az ember rendeltetése*, in uő: *Válogatott filozófiai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1981, 338.

³⁷ Szauder éppen „a szubjektivitás rejtélyének” felbukkaszában látja a döntő mozzanatot a költő gondolati fordulatóban. A romantika útján, 175.

*itt aki szenved és örül, legyen kicsapongó, legyen sikamló némelykor
lépteiben, epedéssel szorítjuk szívünkhöz, ez a miénk, miénk!*³⁸

Az abszolutizált szabadság utáni körvonalazatlan sóvárgás helyét tehát a cselevés szabadsága foglalta el. A mitizált sorssal opponált, szükségképpen kudarcra ítélt cselekvésről és cselekvőről kialakított felfogás feladása volt az előfeltétele annak, hogy Kölcsey írásaiban a cselekvés imperatívusza felbukkanhasson. 1815-ben így írt Szemere Pál egyik ifjú rokonának:

*Az érzékenység, a speculatio, s a történetek nyugodt keresése egyformán elrontanak bennünket. Csinálni, csinálni ifjú barátocskám! (...) A cselekedetek, a publikumban forgás formáinak hasznos embert (...)*³⁹

E hatás azonban nem csupán a költő önnevelési programjára, illetve az annak egyes fázisaira reflektáló költeményekre terjedt ki: a fichtei szubjektumfelfogás egyes elemeit és tanulságait esztétikai, valamint vallás- és történetfilozófiai nézeteibe is integrálta.

4. A cselekvés-fogalom kiterjesztése Kölcsey tanulmányaiban (1817–1826)

A folyamatos önreflexió nyomán a tízes évek második felére körvonalazódó cselekvéseszménynek nem pusztán abban volt szerepe, hogy Kölcsey végül azt mintegy áthasonítva cselekvő módon lépett fel az irodalmi nyilvánosságban, majd az országos politikában, hanem tartalmi vonatkozásban is rajta hagyta lenyomatát a költő esztétikai és politikai írásainak gondolatmenetein.

A költő 1814-re kialakult cselekvés-felfogása, a Kölcsey életmű számos elemzőjének álláspontja szerint, a teremtő zseni romantikus fogalmába integrálódott.⁴⁰ Ezzel a kazinczyánus-klasszicista megközelítéssel szemben alternatívát adó értelmezésnek Döbrentei Gábor *Erdélyi Muzéuma* volt akkortájt a legfontosabb orgánuma.⁴¹ A szerkesztő, aki maga nem fordult teljesen szembe Kazinczy esztétikai elveivel, a romantikus zsenifogalom mellett a fichteánus elveknek is

³⁸ Kazinczy Ferenchez, 1813. június 25. KFÖM III. 77.

³⁹ Szemere Györgyhöz, 1815. szeptember 1. KFÖM III. 206. Kölcsey a levélet – a személyes elemeket tartalmazó bevezető és záró rész kivételével – 1826-ban az *Élet és Literatura* első számában jelentette meg, majd a szöveg a későbbi kiadásokban az *Iskola és világ* címet kapta. Vö. KFÖM I. 1172–1174.

⁴⁰ „A génusz szubjektív értelme most kezd átváltani a nemzet, a közösség őrszellemeinek idealisztikus, romantikus, de szinte forradalmian hazafias jelentésébe, a herderi alapjelentéséhez közeledvén (...) „Szauder: A romantika útján, 241. Csetri Lajos könyvében (*Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 386.) a probléma nyelvfilozófiai vetületét, vagyis az objektív nemzeti nyelvszellem herderi felfogását elemzi.

⁴¹ Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?*, 448.

teret adott folyóiratában. Kölcsey 1813-tól levelezésben állt az *Erdélyi Muzéum* szerkesztőjével, s e korrespondenciának fontos szerepe volt a költő (1817-re körvonalazódó) eredetiség-programjának kialakulásában, ám nem hanyagolható el azon összefüggés sem – különösen Kölcsey 1814-ben bekövetkezett fordulatának aspektusából –, hogy Döbrentei esztétikai elveinek filozófiai alapját egy igen korszerű szubjektumfelfogás képezte.⁴²

Kölcsey úgyszintén 1817-től jelentkező hazafias költészetét Szauder József a géniusz-fogalom kiterjesztéseként értékelte.⁴³ Ebben az értelemben tehát a költő romantikus nemzetfelfogása közvetlenül nőtt volna ki esztétikai elveiből, ám a húszas években keletkezett tanulmányai egy bonyolult és többtényezős genezisre utalnak. Kölcsey romantikus nemzetfelfogását az arra irányuló vizsgálódások – így Szauderé is – alapvetően a valószínűsíthető recepcióelemekből, leginkább Herder műveinek hatásából vezetik le. Takáts József frissen megjelent tanulmánya viszont éppen a Herder-recepció abszolutizálásának jelenségére világít rá, s arra hívja fel a figyelmet, hogy Kölcsey emblematikus tanulmányában, a *Nemzeti hagyományokban* csupán egyetlen bekezdésnyi szövegegyezés mutatható ki *Az emberi művelődés újabb történetfilozófiája* című írással.⁴⁴

A *Nemzeti hagyományok* (1826) szövegével kapcsolatos interpretációk és félreértések ráirányítják a figyelmet a műben rejlő cselekvésmozzanat problematikájára. A cím, amely nem a szerzőtől, hanem az első kiadás szerkesztőitől származik,⁴⁵ már önmagában is egy utólagos kanonizálás értelmezését vetítette rá a szövegre, s Erdélyi János – majd az ő nyomán Arany János és Horváth János is – a Kölcsey-tanulmány fő tartalmi mozzanataként azt emelték ki, hogy a hagyomány töredékei a népköltészetben lelhetők fel.⁴⁶ Kölcsey azonban éppen hogy keletkezésükben, illetve változásuk processzusában ragadta meg a hagyományokat, vagyis elsődlegesen azok konstituálódását tartotta szem előtt, ezért a folyamatot nem a nagyság-kicsinység összevetés kapcsán, hanem a hőskor aktivitásának és a későbbi passzivitásnak a szembeállításán alapján vizsgálta. A modellt nem a római nagyságban, hanem a homéroszi világban látja, s a rómaiak történelme kapcsán éppen a kezdetek kiszűrését és a folytonosság hiányát emeli ki.

⁴² Csetri Lajos a romantikus zsenikultusz Döbrentei által való elutasításának, s a Kazinczy-féle szemlélettől egy klasszicista zsenifelfogás irányába történő továbblépésének okát éppen Döbrentei szélsőségektől mentes szubjektumfelfogásban látja. Vö. „A tevékeny, a közboldogulásra törő, a közösségért áldozatot is vállaló, mindenoldalú egyéniséggé fejlődve is a közösséget reprezentáló ember (...) az ő eszményképe tehát.” – írja Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?*, 300–301.

⁴³ Szauder: Géniusz száll, 163–179.

⁴⁴ Takáts József: Patriotizmus vagy nacionalizmus a *Nemzeti hagyományokban*, in Fórizs Gergely (szerk.): *Szívből jövő emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*. reciti, Budapest, 2012, 41.

⁴⁵ Fórizs Gergely: A *Nemzeti hagyományok* és a neohumanista hagyomány, 53.

⁴⁶ Szegedy-Maszák Mihály: A Nemzeti hagyományok időszűrése, *Valóság* (42), 1999/6, 31–43.

Ezzel nem Róma történelmi szerepét relativizálja, hanem a cselekvés általános természetére hívja fel a figyelmet, ezáltal történelmi dimenzióban, – mint ahogyan azt korábban az egyén cselekedeteivel kapcsolatban is tette.

Míg tehát a Kölcsey-tanulmányt a saját megközelítésük szemszögéből kanonizálók annak lényegi mozzanatát a hagyományok meglétének, illetve fellelhetőségének problémájában látták és láttatták, a szerző valójában a hagyományok keletkezésére, működésére és szerepére kérdezett rá. A hagyományok a nemzetek történetének iniciatíváját jelentik – éppúgy, mint a homéroszi világ esetében –, s így a hagyomány Kölcsey felfogásában mindig éppen keletkezőként, élőként, s nem külsődleges objektumként létezik.⁴⁷ Az a problematika tehát, amely a mű irodalomtörténeti rekontextualizálása kapcsán a (népköltészetben megőrződő) hagyományok megléte s az azokat emlékezetként újratertemteni képes nemzetjellel divergenciájaként jelentkezett,⁴⁸ filozófiatörténeti megközelítésben a történelmi nagyság megőrzésének kétes lehetősége – vagyis az egyéniből a történelmi térbe transzponált sorsszerűség – és a (történelmi léptékűvé növelt) cselekvő szubjektum közötti fogalmi feszültségként írható le.

Az *Előadások a tudás emberének rendeltetésén* túl ugyan más Fichte-mű recepciója szövegszerűen nem mutatható ki Kölcsey-nél, ám az egyéni cselekvés modelljének nemzeti problematikára való kiterjesztése párhuzamba állítható a filozófus tízes évekbeli írásaiban tapasztalható tendenciákkal. Fichte ezt legpregnansabb módon *A beszédek a német nemzethez* hetedik részében tette meg, ahol nemzetfogalma kapcsán is „önmagunk szabad létrehozásának” mozzanatát állította középpontba.⁴⁹ (A Fichtéhez némileg hasonló utat bejárt, a forradalmi szemlélettől a regnáló állam eszméjéig eljutó Friedrich Schlegel hatása⁵⁰ ugyanakkor kimutatható Kölcsey-nél, a *Nemzeti hagyományok* kapcsán például abban, hogy a tradíció keletkezésében és fenntartásában a nemzeti színjátszásnak – s nem a népköltészetnek, mint azt a későbbi kanonizáció sugallta – tulajdonított kulcsszerepet.)

Ha figyelembe vesszük, hogy a cselekvés terepe Kölcsey-nél – már az 1810-es évek végétől is, 1826 táján pedig még inkább explicit formában – egy ideális

⁴⁷ Ugyanazt a felfogást tükrözi a *Mohács* egyik passzusa is: „Egész nemzet élete, mint egyes emberé. Ezt és azt az életen keresztülömlő emlékezet teszi egésszé, folyvásttartóvá, napról-napra gazdagabbá. Töröld ki a lélekből annak ragyogó színeit; és íme az élet halva van. Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg; s akármi más kezdődjék ezentúl: az a régi többé nem leszen”. KFÖM I. 1226–1227.

⁴⁸ A két fogalom feszültségi terének vizsgálatához lásd Fórizs Gergely: *A Nemzeti hagyományok és a neohumanista hagyomány*, in uő (szerk.): *Szívből jövő emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*. reciti, Budapest, 2012, 63 ssk.

⁴⁹ Meinecke, Friedrich: Fichte és a német nemzetállam eszméje az 1806–1813-as években, in Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 164.

⁵⁰ Csetri: *Egység vagy különbözőség?*, 297.

létezéssel szembeállított töredékesség, más megvilágításba kerülhetnek a költészetében is megjelenő diszkrepanciák, amelyek az idealizálás és a relativizálás látszólag teljesen ellentétes, és egymás ellen irányuló tendenciáit foglalják magukba (például a *Hymnus* és a *Vanitatum vanitas* szimultanizmusa esetében).

A cselekvő alany tevékenységének folytonossága a harmincas években már a politikai nyilvánosság közegébe lépő Kölcsey számára jelenik meg követelményként. Az *Országgyűlési napló*ban a korai időszak személyes szférára értelmezett küzdésmotívuma 1832-re így modulálódik:

*Mit fogsz tenni most, midőn álmok helyett való pálya nyílik előtted? Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebledben? Lesz-e bátorságod szembeszállni minden akadállyal, mik az új, az ismeretlen pályázó útját elzárják? (...) Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy (...)*⁵¹

Kölcsey az országgyűlésről való kényszerű visszavonulását követően a Szemere Pálnak írott levelében Fichte-hivatkozásokkal alátámasztva s pályaösszegző jelleggel fejtette ki a „45 éves Feri” filozófiáját. A vihar-citátumot választva minden bizonnyal számolt az *Előadások a tudás emberének rendeltetése* „A rendek különbözőségéről a társadalomban” fejezetének tágabb fichtei konnotációjával is. „Ha átveszem ama magasztos feladatot, sohasem válok befejezetté; amilyen bizonyos, hogy a feladat átvételére rendeltettem, sohasem szűnhetek meg *hatni*, s ezért *létezni* sem” – írja a filozófus, néhány sorral a költő által idézett rész fölött.

Kölcsey tehát, egész életútra kiterjedő önformálási programját beteljesítve, élethelyzetének metaforájaként nem pusztán egy romantikus túlzásokban tobzó Fichte-leírást választott: a társadalom érdekében tevékenykedő tudós jutalmát a törekvések halhatatlanságában látó filozófust idézi itt a feladatát betöltő, rezignáltan is reménykedő költő-politikus.

⁵¹ Kölcsey Ferenc: *Országgyűlési napló*, 1832. december 13. KFÖM II. 346.

